

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ

**ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Теорія держави та права»

обов'язкових компонент освітньої програми

першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

08 Право (081 Право)

за темою

«Теорія держави і права як наука та навчальна дисципліна»

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 р. №8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. №5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 р. №8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін
(протокол від 18.08.2023 р. № 8).

Розробники:

1. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор **А. М. Шульга**.
2. Професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету №6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент **І.М. Погрібний**

Рецензенти:

1. Доцент кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, кандидат юридичних наук, доцент **О. С. Передерій**.
2. Професор кафедри теорії та історії держави і права факультету №1 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук **І. Л. Невзоров**.

План лекції

1. Теорія держави і права як юридична наука та навчальна дисципліна.
Предмет теорії держави і права
2. Методологія теорії держави і права
3. Функції теорії держави і права
4. Місце та роль теорії держави та права в системі гуманітарних та юридичних наук

Рекомендована література:

1. Попович, В.М. Теорія держави і права : концепція, праксеологія та методологія розвитку : монографія / В.М. Попович. Київ : Юрінком Інтер, 2015. 384 с.
2. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні : матеріали XVI регіон. наук.-практ. конф. (8-9 лют. 2010 р.). - Львів:Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2010. 424 с.
3. Проблеми теорії та історії держави і права : зб. статей / редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін.. Львів; К. : ЛьвДУВС, 2011. 164 с.
4. Кузьмін, С.А. Теорія держави та права в питаннях і відповідях : посібник. - Київ : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2015. 122 с.
5. Мала енциклопедія теорії держави і права. К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2010. 368 с.
6. Рудик, П.А. Теорія держави : основні теорії, концепції, підходи до вивчення : навч. посіб. / П.А. Рудик. Київ : Алерта, 2016. 287 с.
7. Оборотов Ю. М., Завальнюк В. В., Овчиннікова А. П. Методологія та інноватика загальнотеоретичної юриспруденції: монографія. Фенікс, 2019. С. 420.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <https://rada.gov.ua> - офіційний портал Верховної Ради України.
2. <https://www.kmu.gov.ua/ua/npasearch> - єдиний веб-портал органів виконавчої влади (Урядовий портал).
3. <http://www.ccu.gov.ua/> - офіційний веб-сайт Конституційного Суду України.
4. www.president.gov.ua - офіційний веб-сайт Президента України.

5. <http://www.ombudsman.gov.ua/> - офіційний сайт Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.
6. <http://www.vru.gov.ua/> - Офіційний сайт Вищої ради правосуддя.
7. <http://www.rnbo.gov.ua/> - Офіційний веб-сайт Ради національної безпеки і оборони України.
8. <https://rp.gov.ua/home/> - офіційний сайт Рахункової палати України.

Теорія держави і права як юридична наука та навчальна дисципліна.

Предмет теорії держави і права

Термін „теорія” має грецьке походження і в перекладі означає „розгляд”, „дослідження”. В теперішній час він має два основних значення. В широкому значенні «теорія» - це форма наукового знання, яка дає цілісне уявлення про закономірності та сутнісні зв'язки дійсності. Теоретичне знання з цієї точки зору — це взагалі будь-яке наукове, систематичне, поглиблене знання, що протиставляється і знанню буденному, поверхневому, і практиці як діяльності людини.

У вузькому значенні «теорія» — це система основних ідей, законів, понять в тій чи іншій галузі знань. В реальному житті діють такі об'єктивні закономірності, які є загальними, притаманними всій сукупності явищ, що вивчаються. Сказане відноситься й до юриспруденції в цілому. Ґрунтовне дослідження власного предмету галузевими юридичними дисциплінами є

неможливим без пізнання загальних для всієї юридичної науки дійсності, зв'язків і відносин. Так, загальні визначення держави, державного апарату, органу держави, права, системи права, нормативно-правового акту, правопорушення, та багатьох інших категорій теорії держави та права полегшують вивчення спеціальних проблем у межах галузевих юридичних дисциплін. Таким чином термін „теорія” вживається в назві предмету переважно у другому, у вузькому значенні.

Теорія держави і права – це базова фундаментальна юридична наука, яка вивчає основні закономірності виникнення, розвитку і функціонування держави і права, а також пов'язаних з ними державно-правових явищ. За суттю теорія держави і права являє собою систему узагальнених теоретико-методологічних знань про правову дійсність.

Для того, щоб визначити та окреслити межі предмету теорії держави і права, слід пам'ятати, що кожна наука має власний предмет дослідження, під яким розуміється сторона об'єктивної дійсності, що вивчається. Будь-яка наука має справу перш за все з закономірностями, які проявляються у формі законів існування нашого світу (не в юридичному значенні даної категорії). Закон же, в свою чергу, є об'єктивним, необхідним, істотним, стійким зв'язком загального характеру між певними явищами.

Предметом теорії держави і права є основні державно-правові закономірності, що й відображено в самій назві цієї науки, а саме:

- виникнення держави і права;
- історичні типи держави і права;
- сутність держави і права;
- форма держави;
- будова системи органів державної влади та системи права;
- функції держави;
- правова система і система права;
- правові відносини;
- реалізація права.

Враховуючи викладене вище, можна констатувати, що предмет теорії держави і права характеризується шириною і багатогранністю. Дослідження предмету теорії держави і права передбачає характеристику держави і права як у статичності, так і в динаміці, а також аналіз взаємозв'язків даних інститутів з іншими соціальними явищами.

Слід зазначити, що унікальність науки теорії держави і права проявляється в тому, що вона досліджує всі види держави та всі правові системи, незалежно від їх часових та просторових характеристик. Крім того, дана наука займається також розв'язанням багатьох проблем державного будівництва. Саме тому теорія держави і права концентрує в собі досягнення багатьох наукових галузей, які так чи інакше торкаються держави і права. Спираючись на здобутки галузевих юридичних дисциплін та всього суспільствознавства, акумулює величезний обсяг знань про державу і право, акумулює величезний обсяг знань про державу і право, накопичений за весь період їх існування, саме вона озброєна методологічними підходами і прийомами, які дозволяють пізнавати, вивчати та досліджувати найскладніші процеси у сфері державотворення та правотворення, прогнозувати оптимальні тенденції його розвитку.

Особливості предмету теорії держави та права визначають і особливості її змісту як науки. Їх властивий високий рівень наукових узагальнень і у зв'язку з цим — фундаментальний характер. Вона містить положення, утворюючи теоретичну базу правознавства, тобто положення, котрі мають установче, ключове, основне значення.

Специфікою теорії держави та права як науки є те, що теорія держави і права розробляє систему понять та категорій не лише для „себе”, а й для всієї юриспруденції, виступаючи свого роду понятійно-термінологічною абеткою, фундаментом. Фундаментальність теорії держави та права, у порівнянні з іншими юридичними дисциплінами, визначається більш високим рівнем узагальненості і тому у порівнянні від інших фундаментальних наук теорія

держави і права має методологічну функцію філософського, а не лише приватно наукового порядку.

Теорія держави і права як наука відрізняється від теорії держави і права як навчальної дисципліни обсягом понятійного апарату. Студенти, опановуючи навчальну дисципліну одночасно знайомляться і з відповідною наукою, адже навчальна дисципліна є однією з форм прояву відповідної науки.

Методологія теорії держави та права

Методологія (від грецьких слів „metod”- шлях до чогось і „logos”- наука) — це вчення про структуру, логічну організацію, методи і засоби діяльності; сукупність принципів, прийомів, способів наукової діяльності, що застосовуються для отримання достовірних знань, які повноцінно відображатимуть ту чи іншу сторони об’єктивної дійсності.

Якщо «предмет» — це те, що вивчає дана наука, то, відповідно, «метод» є терміном, що вказує на те, якими засобами дана наука досліджує власний предмет. Під методом науки розуміється сукупність прийомів, засобів, принципів і правил, за допомогою яких досліджується її предмет та, в кінцевому рахунку, отримуються нові знання.

Методи теорії держави і права поділяються на загальні (загальнонаукові) та спеціальні.

Загальні методи — це такі підходи до дослідження, що базуються на всезагальних принципах пізнання, які використовуються всіма науками. До даної категорії відносяться філософські, світоглядні підходи, що виражають найбільш універсальні принципи мислення. Це, передусім, метафізика (розглядає державу і право як незмінні інститути, глибоко не пов'язані одне з іншим) і діалектика (наука про найбільш загальні закономірності розвитку природи, суспільства та мислення). В межах діалектики мають місце різноманітні підходи до розгляду причин виникнення та сутності держави.

До числа загальнонаукових методів належать формально-логічний метод, структурно-функціональний метод, метод матеріалістичної діалектики, історичний метод, статистичний, метод соціального експерименту тощо.

Формально-логічний метод — пізнання явища державно-правового характеру на основі вивчення існуючих уявлень про нього.

Структурно-функціональний метод — пізнання явища з огляду на його внутрішній зміст і будову.

Метод матеріалістичної діалектики — пізнання держави і права на основі матеріалістичної переконаності в їх походженні і взаємозв'язку з іншими суспільними явищами, що знаходяться в постійному розвитку.

Історичний метод — пізнання специфіки конкретного державно-правового явища в окремі історичні етапи його розвитку. Застосування історичного методу допомагає прослідкувати динаміку його розвитку на протязі окремого часового періоду розвитку.

Статистичний метод — пізнання того чи іншого явища державно-правової дійсності на основі узагальнення основних зовнішніх даних про нього за визначений період. Статистичний метод дозволяє отримати кількісні показники тих чи інших масових державно-правових явищ, які повторюються (це, приміром правопорушення, діяльність державних органів, юридична практика).

Метод соціального експерименту — передбачає перевірку того чи іншого рішення з метою запобігти нанесенню збитків від помилкових варіантів

правового регулювання (як приклад можна привести тимчасовий експеримент, який у 2008 р. запровадило Міністерство внутрішніх справ України і сутність якого полягала в прискореному оформленні та виданні закордонних паспортів громадянам України на протязі одного дня).

Спеціальні методи являють собою правила, прийоми та способи безпосереднього отримання конкретного знання. Вони є результатом засвоєння теорією держави і права наукових досягнень конкретних технічних, природничих та гуманітарних наук. Спеціальні методи являють собою прийоми, котрі не осягають всього наукового пізнання, а, на відміну від загальних, застосовуються лише на окремих його етапах. Дана група методів багатоманітна і залежить від рівня та спрямованості процесу дослідження.

До таких методів відносять: соціологічний, кібернетичний, формально-юридичний, порівняльно-правовий та інші.

Соціологічний метод дозволяє з а допомогою анкетування та інтерв'ю отримати данні про фактичний стан речей в державно-правовій сфері.

Кібернетичний метод – це специфічний прийом, застосування котрого дозволяє за допомогою системи законів та технічних засобів кібернетики пізнати державно-правове явище.

Формально-юридичний метод дозволяє визначити спеціальні юридичні поняття (приміром, „майнова шкода”, „осудність”), виявити їх ознаки, провести класифікацію, тлумачити правові приписи.

Порівняльно-правовий метод дозволяє співставити різні правові системи або їх окремі елементи – закони, юридичну практику з метою виявлення їх загальних та особливих якостей. Порівнюючи, наприклад, поліцію як державно-владний інститут в різних країнах світу ми маємо змогу визначити найбільш загальні закономірності розвитку як державно-правового інституту у відповідних країнах та з'ясувати індивідуальні характерні ознаки поліції у конкретній державі.

Функції теорії держави і права. Теорія держави і права як базова юридична дисципліна виконує низку функцій, через котрі можна визначити

роль і значення, яку виконує ця галузь наукових знань в суспільстві в процесі його розвитку. Функції теорії держави і права є схожими між собою, доповнюють одна іншу. До функцій теорії держави і права відносяться:

1) Онтологічна функція (онтологія – вчення про буття) — виражається в пізнанні і поясненні явищ і процесів державного і правового життя суспільства.

2) Пізнавальна — виражається в пізнанні основних закономірностей державно-правового життя, визначенні нових тенденцій розвитку державно-правової системи тощо.

3) Евристична — відкриття нових, раніше не досліджених державно-правових явищ. Евристична функція сприяє накопиченню нових знань про державу і право, а також наповнює новим змістом наявні наукові знання про право і державу як суспільні явища.

4) Інтерпретаційна — виражається не лише при пізнанні, а й при поясненні причин і сутності подій, котрі супроводжують процес державно-правового розвитку.

5) Прогностична — знаходить свій вираз в передбаченні можливих шляхів подальшого розвитку права і держави на основі адекватного відображення їх об'єктивних закономірностей функціонування. Наукове прогнозування дозволяє виробити наукові передбачення щодо майбутнього розвитку держави і права, без чого теорія держави і права не може ефективно розвиватися та виконувати свою визначальну роль у пізнанні державно-правової дійсності.

6) Ідеологічна функція — проявляється у формуванні ідей як результату мислення особи про шляхи розвитку держави і права, перетворення державно-правової дійсності. Вивчаючи теорію держави і права у особи формується ідеологічне налаштування на певні дії з метою прогресивного перетворення державно-правової дійсності.

7) Методологічна функція — виражається у формуванні понятійного апарату всієї системи юридичних наук, створення універсальної термінології,

використання котрої забезпечує одно образне в описанні існуючих державно-правових явищ.

8) Політична функція — розкривається через формування наукових засад внутрішньої і зовнішньої державно-правової політики, забезпечення науковості процесу правотворення і державного будівництва.

Місце та роль теорії держави та права в системі суспільних та юридичних наук

Загальна теорія держави і права посідає особливе місце у блоці суспільствознавчих наук. Це пояснюється насамперед її специфічними об'єктами вивчення — держави та права як найважливіших суспільних інституцій. Теорія держави і права — це та наука, яка дає узагальнююче теоретико-методологічне уявлення про державно-правову дійсність у її цілісності.

Спираючись на досягнення різноманітних галузей наукового знання (а особливо філософії, політології, історії, економічної теорії, соціології тощо) в межах теорії держави і права обґрунтовуються нові закономірності, вдосконалюються раніш вироблені поняття і категорії, які пояснюють сутність і

зміст державно-правових явищ. Взаємодіючи з філософією, теорія держави і права використовує її методи (метафізику і діалектику) а категорії (сутність і явище, зміст і форма, можливість і необхідність, мету і засіб). В свою чергу, теоретичні уявлення про державу і право слугують вагомим підґрунтям для подальших філософських узагальнень.

Використовуючи дані політології теорія держави і права розглядає державно-правові явища в контексті політичного середовища. Приміром, аналізуючи державу як складову політичної системи поряд з її іншими елементами – партіями, політичними рухами, суспільними об'єднаннями, можна більш змістовно та глибше пізнати сутність цієї держави, його місце та роль в політичній організації даного суспільства. З іншого боку, політологія використовує теоретичні висновки та узагальнення, пов'язані з такими соціальними інститутами як держава і право (поняття, ознаки, форми і функції держави, співвідношення політичного та державно-правового режимів тощо).

Взаємодіючи з історією, теорія держави і права використовує досліджені історичні факти для певних теоретичних узагальнень, наведення конкретних прикладів еволюції форм правління та видів державного режиму, пояснення історичних закономірностей розвитку державної організації суспільства в різних частинах світу тощо.

Тісний зв'язок і взаємопроникнення існує між теорією держави та права і економічною теорією. Наприклад, вивчаючи державно-правові інститути теорія держави і права звертається до теоретичного аналізу економічних факторів формування та розвитку держави і права.

Звертаючись до взаємозв'язку теорії держави і права та соціології необхідно згадати, що обидві науки об'єктом дослідження мають схожі соціальні явища, в тому числі й державно-правові. Як один із засобів пізнання держави і права, соціологія збагачує свій власний предмет. Крім того, теорія держави і права використовує результати соціологічних напрацювань для підвищення соціальної ефективності норм права, способів удосконалення

державного апарату, пізнання причин та умов правопорушень, вивчення рівнів правосвідомості, соціальної структури тощо.

Особливістю теорії держави і права є те, що вона може безкінечно багато разів деталізуватися, відображаючи нові відтінки, особливості суспільних відносин та нових видів людської діяльності. В системі юридичних наук теорія держави і права являє собою найвищий ступінь узагальнення всього обсягу державно-правових знань. По відношенню до галузевих наук теорія держави і права виступає як узагальнююча. По-перше, вона вивчає найбільш загальні закономірності розвитку та функціонування держави і права. В свою чергу предмет будь-якої галузевої юридичної науки пов'язаний лише з визначеною сферою суспільних відносин, які окреслені рамками цієї ж науки. По-друге, теорія держави і права досліджує загальні для всіх галузевих наук проблеми (норми права, правовідносини, юридичну відповідальність). По-третє, вона відіграє методологічну роль в юриспруденції. Це дає змогу не тільки максимально глибоко з'ясувати сутність, зміст і форми держави і права, вдосконалити їх службову роль у суспільному житті, а й використовувати досягнення в сфері дослідження держави і права для здійснення прогресивних соціальних і державних реформ. Крім того, теорія держави і права виробляє наукові рекомендації, які застосовуються в процесі державного будівництва, генерує нові ідеї, які дозволяють вміло використовувати їх з метою прогресивного розвитку суспільства.

Вся юридична наука являє собою складну розгалужену систему знань, де доцільно виділити три великих блоки: фундаментальні історико-теоретичні науки (історія держави та права, історія політичних і правових учень) галузеві (конституційне право, адміністративне право, кримінальне право), спеціальні юридичні науки (криміналістика).

Контрольні питання (питання для самоконтролю):

1. Що насамперед відрізняє «теорію держави і права» як науку від «теорії держави і права» як навчальної дисципліни?
2. Що є «предметом» теорії держави і права як науки?
3. У чому полягає особливість методології теорії держави і права як науки?
4. «Формально-логічний метод» є спеціальним чи загальнонауковим методом дослідження?
5. Чи існує у визначенні поняття «теорії держави і права як науки» термін «закономірність»?
6. Які закономірності досліджує, встановлює наука «теорія держави і права»?
7. Яке відношення має термін «юриспруденція» до поняття «система юридичних наук»?
8. Чи припускає поняття «функції теорії держави і права» зосередження уваги на основних напрямках впливу даної науки на особу, суспільство, державу?
9. У чому полягає особливість ідеологічної функції теорії держави і права як науки?

10. Що є головним з огляду на взаємозв'язок теорії держави і права з філософією як наукою?